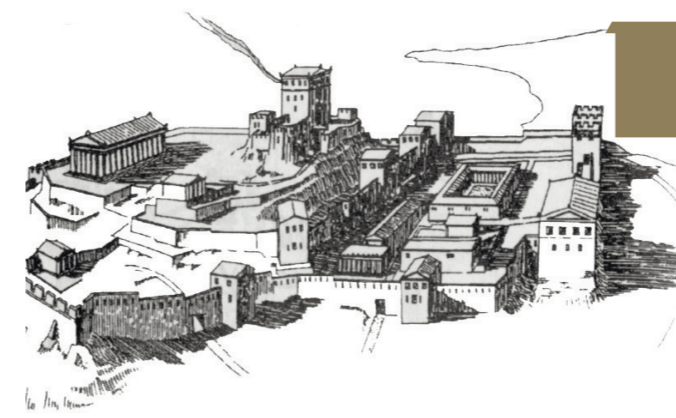

Печерне місто Ескі-Кермен. Фото Анатолія КОВАЛЬСЬКОГО

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

національна спадщина

#4-6, 2019

Херсонес Таврійський. Фото Анатолія КОВАЛЬСЬКОГО

«ПАМ'ЯТКИ КРИМУ- СУЧАСНИЙ СТАН КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ»

«ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ: НАЦІОНАЛЬНА СПАДЩИНА» №4-6, 2019

Засновники:

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Український фонд культури
Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України
Інститут української мови НАН України
Центр пам'ятокознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
Національна спілка краєзнавців України
Видавництво «Просвіта»
Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеса Гончара
Львівський історичний музей

Голова ради засновників

Валерій СМОЛІЙ, академік НАН України,
директор Інституту історії України НАН України

Головний редактор

Дмитро ЧОБИТ

Редакційна колегія

Дмитро ЧОБИТ, головний редактор
Олександр БАКУМЕНКО, Євген БУКЕТ
(перший заступник головного редактора),
Марина БУР'ЯНОВА, Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ,
Ігор ГИРИЧ, Павло ГРИЦЕНКО, Валентина ІРШЕНКО,
Олександр НЕЖИВИЙ (літературний редактор),
Олександр РЕЄНТ, Валерій СМОЛІЙ, Олена ТИТОВА,
Віктор ЧАБАЙ, Роман ЧМЕЛИК, Андрій ЩЕКУН

Видавець:

ТОВ "Видавничий дім "Українська культура"

Директор

В'ячеслав ЮРЧЕНКО

Адреса редакції:

03040 м. Київ, вул. Васильківська, 1

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

№ 4-6
2019

національна спадщина

ЗМІСТ

- 3** **Микола ЯКОВИНА.** КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ В ОКУПОВАНОМУ КРИМУ: ПОЛОЖЕННЯ ГААЗЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ВИПАДОК ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ 1954 Р.
- 8** **МІНТОТ.** МОНІТОРИНГ ПОРУШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ АР КРИМ ТА М. СЕВАСТОПОЛЯ
- 13** **Микола ЯКОВИНА.** КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ВСЕСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТА ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ПАМ'ЯТОК В ОКУПОВАНОМУ КРИМУ
- 17** **Борис БАБІН.** САНКЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ І КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КРИМУ
- 19** **Микола ЯКОВИНА.** СУЧАСНИЙ СТАН СИСТЕМИ ОХОРОНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
- 23** **Андрій ІВАНЕЦЬ.** ВИКОРИСТАННЯ РОСІЄЮ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ВІЙНІ ПРОТИ УКРАЇНИ: КРИМСЬКИЙ КЕЙС
- 28** **Євгенія БОРИСЕНКО.** СВЯТОТАТСТВО І ВАНДАЛІЗМ ПРОТИ ДОМУ ГОСПОДНЬОГО...
- 33** **Людмила СТРОКОВА.** «КРИМ. ЗОЛОТИЙ ОСТРІВ У ЧОРНОМУ МОРІ» ХРОНІКА БОРОТЬБИ ЗА «СКІФСЬКЕ ЗОЛОТО» УКРАЇНИ
- 40** **Олександр МАЛИШЕВ.** НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «СПРАВА ПРО СКІФСЬКЕ ЗОЛОТО: ПОТОЧНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

Реєстрація:

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ №22940-1284 ОР. Видано 06.10.2017 року Міністерством юстиції України.

Передплатний індекс: 60333

Друк:

ТОВ "Поліграфічний комбінат "Типографія від "А до Я", вул. Колекторна, 38/40, м. Київ, 02660; тел. +38(044)563-18-04, 562-28-51, 562-37-41

Наклад: 1000 примірників

Тема номера: «Пам'ятки Криму – сучасний стан культурної спадщини України»

На 1-й сторінці обкладинки: Херсонес Таврійський. Фото Анатолія КОВАЛЬСЬКОГО

На 4-й сторінці обкладинки: Печерне місто Ескі-Кермен. Фото Анатолія КОВАЛЬСЬКОГО

- 45** **Евеліна КРАВЧЕНКО.** УЧ-БАШ НА ІНКЕРМАНСЬКИХ ШТОЛЬНЯХ: ОСТАННІЙ ПРИХИСТОК НЕСКОРЕНИХ
- 50** **Євген САМУХА.** ЗАГРОЗИ ВТРАТИ ОБ'ЄКТА СВІТОВОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ "ХЕРСОНЕСУ ТАВРІЙСЬКОГО" ЯК НАСЛІДОК РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
- 53** **Дмитро ЧОБИТ.** ПРО ПЕРЕПРАВУ ГОТІВ У КРАЇНУ СКІФІЮ («ОІУМ»)
- 67** **Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ.** ҐЕНУЕЗЬКІ ПАМ'ЯТКИ КРИМУ В СВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ
- 75** **Валерій ВЕРХОВСЬКИЙ.** ТОЙ МУРУЄ, ТОЙ РУЙНУЄ... ПРО СУЧАСНИЙ СТАН ҐЕНУЕЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ
- 79** **Ельміра АБЛЯЛІМОВА.** БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ ХАНСЬКИЙ ПАЛАЦ: РЕСТАВРАЦІЯ ЧИ РЕКОНСТРУКЦІЯ
- 83** **Іван КЛЕПИК.** ОСТАННЄ ДЖЕРЕЛО
- 85** **Альона СІЛЬЧЕНКО.** ФОРТЕЦЯ ЄНІКАЛЕ: ВІЧНА БОРОТЬБА З ВОРОГОМ
- 87** **Іван КЛЕПИК.** АРАБАТСЬКА ФОРТЕЦЯ ЗНОВУ ПРАЦЮЄ?
- 91** **Іван КЛЕПИК.** МОГИЛА ДЛЯ МІТРИДАТА
- 97** **Альона СІЛЬЧЕНКО, Євгенія БОРИСЕНКО.** «В ПАМ'ЯТЬ ПРО МЕНЕ, АЙВАЗОВСЬКОГО, ЗАПОВІДАЮ ГАЛЕРЕЮ МІСТУ ФЕОДОСІЇ...»
- 103** **Валерій ВЕРХОВСЬКИЙ.** ЗА КРОК ДО ПРІРВИ
- 106** **Валерій ВЕРХОВСЬКИЙ.** «ДО БОГА ВИСОКО, ДО ЦАРЯ ДАЛЕКО, А ВОРОНЦОВ ПОМЕР»
- 109** **Сергій КОНАШЕВИЧ.** ЛОМИКАМІНЬ У ПРЯМОМУ ЗНАЧЕННІ: ДОЛЯ КРИМСЬКОГО МУЗЕЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
- 115** **Валерій ВЕРХОВСЬКИЙ.** ЗВІЗДАРИ БЕЗСИЛІ ПРОТИ ХАМІВ
- 119** **Антон БОЖУК.** ЗРУЙНОВАНЕ ЧАСОМ – ЗБЕРЕЖЕНЕ ОЛІВЦЕМ:- КРИМСЬКА ЕПОПЕЯ ПАВЛА ГОЛЛАНДСЬКОГО
- 124** **Людмила ЛЮБАРСЬКА.** КРИМ МІЖВОЄННИЙ

Фото з відкритих джерел

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ В ОКУПОВАНОМУ КРИМУ:

ПОЛОЖЕННЯ ГААЗЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ВИПАДОК ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ 1954 Р.

Микола ЯКОВИНА,
голова Правління Інституту демократії імені Пилипа Орлика, президент Українського національного комітету ІСМОС (2007-2016)

Загрози культурній спадщині України в Криму постали з перших днів окупації півострова Російською Федерацією. Відповідно до сучасного договірного та звичаєвого міжнародного права й національного законодавства України всі культурні цінності, що перебували та продовжують перебувати на території тимчасово окупованого Російською Федерацією Кримського півострова, лишаються українськими.

Тим більше, це підтверджують і найновіші міжнародно-правові акти, зокрема, ухвалена відразу за гарячими слідами дій країни-агресора резолюція Генеральної асамблеї ООН А/RES/68/262 від 27 березня 2014 р. підтримала єдність України та закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополь й «утримуватися від будь-яких кроків, які могли б глумачитися як визнання будь-якого такого зміненого статусу».

У цій ситуації одним із найважливіших інструментів відсічі агресії є неухильне дотримання Українською державою норм міжнародного права, яке у сфері захисту культурних цінностей забороняє привласнення майна на окупованих територіях, зокрема майна релігійних, художніх, освітніх і наукових установ.

Українські експерти Катерина Бусол і Дмитро Коваль, які розробляють цю проблематику, посилаються на основоположні акти міжнародного права, зокрема на ст. 56 Гаазького уложення 1907 р., яка прирівнює зазначені категорії майна – навіть якщо воно належить державі – до приватної власності. Таким чином підкреслюється недоторканість такого майна, адже приватна власність вже здавна визначається як недоторкана під час збройного конфлікту. А відповідно до норми 41 Зібрання звичаєвого міжнародного гуманітарного права, укладеного Міжнародним комітетом Червоного Хреста, держава-окупант має попереджати про незаконне вивезення культурних цінностей із окупованої території і зобов'язана повернути незаконно вивезені культурні цінності компетентним органам влади окупованої території.

На цих положеннях базувалися інші міжнародні акти, зокрема, у період між двома світовими війнами був укладений Договір про захист художніх і наукових закладів та історич-

Людмила СТРОКОВА

своєму виступі окреслив своє бачення проблематики права оперативного управління у контексті тих питань, які ставить у проміжному рішенні Апеляційний суд Амстердама. Було розкрито повністю похідний характер відповідного права від права державної власності, специфіку регулювання права оперативного управління в різних сферах, зокрема в музейній. Було слушно звернуто увагу, що згідно з Законом України «Про музеї та музейну справу» колекції та предмети державної частини Музейного фонду України не передаються музеям, а закріплюються за ними на праві оперативного управління. Володимир Анатолійович навів випадки з вітчизняної судової практики, коли право оперативного управління так само, як і у справі про скіфське золото, безуспішно намагалися протиставити праву власності держави. На думку доповідача, Україні слід доводити суду свою позицію з використанням європейського досвіду регулювання відносин державної власності.

Після цього коротко виступила старший науковий співробітник відділу проблем цивільного трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник М. В. Венецька – учасниця авторського колективу, яким готувався висновок зазначеного інституту у справі про скіфське золото. У зазначеному висновку Марина Віталіївна висловила сумнів, що музейні колекції та предмети належать музеям на праві оперативного управління в тому розумінні, як цей інститут закріплено в Господарському кодексі України. Адже обмежена оборотність музейних колекцій та предметів не дає змоги вважати їх майном з точки зору ГК України.

Виступ наукового консультанта відділу забезпечення діяль-

ності голови та заступника голови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, кандидата юридичних наук С. Є. Морозової багато в чому доповнив попередніх доповідачів. Було проаналізовано російську доктрину щодо права оперативного управління та відповідні позиції західних дослідників, які займаються вивченням права пострадянських країн. Позиції цих вчених можуть становити значний інтерес у контексті представлення української позиції нідерландському суду, а тому українські науковці можуть допомогти команді, що представляє Україну, налагодити зв'язки з відповідними західними вченими.

Доповідачка, крім того, навела аргументи щодо неналежності так званих кримських музеїв як сторін у процесі. Стелла Євгенівна провела певну підготовчу роботу, отримала інформацію як з українських, так і з російських реєстрів юридичних осіб, вказала шляхи, за якими слід працювати Україні. У виступах багатьох учасників круглого столу лунали пропозиції щодо вжиття низки управлінських заходів для того, щоб Росія не могла виступати в процесі через кримські музеї як українські юридичні особи. Представниця Міністерства культури України Ю. В. Юрченко зазначила складність впровадження подібних заходів через закріплену в законодавстві спеціальну конкурсну процедуру призначення керівників закладів культури і брак у Міністерства культури важелів впливу на цей процес.

Дещо підсумував дискусію старший науковий співробітник відділу проблем аграрного, земельного екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат географічних наук В. І. Олещенко. У своєму короткому виступі він посилався на свій досвід державної служби, зокрема, на участь у розробленні Конституції АРК. Надав коментарі щодо нібито окремої, не передбаченої законодавством України, форми власності Автономної Республіки Крим, стосовно якої суд знову ставить запитання в проміжному рішенні. Підкреслив необхідність комплексного перегляду законодавства про охорону культурної спадщини, з урахуванням уроків справи про скіфське золото.

За результатами обговорення учасники схвалили резолюцію круглого столу зі зверненням до Президента України, Прем'єр-міністра України, міністра юстиції України та міністра культури України. Резолюція містить рекомендації як у частині подальшого ведення справи, так і щодо врахування її досвіду в державній політиці щодо охорони культурної спадщини.

Фото надані автором

Олександр МАЛИШЕВ

Чортове городище із поселенням Уч-Баш. Вигляд з устя Чорної річки. Фото Романа ЛИСЕНКА. 2012 р.

УЧ-БАШ НА ІНКЕРМАНСЬКИХ ШТОЛЬНЯХ: ОСТАННІЙ ПРИХИСТОК НЕСКОРЕНИХ

Евеліна КРАВЧЕНКО, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, керівник Інкерманської експедиції ІА НАНУ.

«...Коли ми вступили до славної бухти, навколо якої з обох боків суцільна височіє стрімка скеля, а навислі береги виступають один проти одного в устя і вузький вхід, тут всі направили в середину округлені судна...» – саме цей пасаж із розповіді Одисея, повіданий нам Гомером, пригадується при першому погляді на верхів'я Севастопольської бухти. Ліворуч на скелях над Інкерманською долиною ще височіють вежі Каламіти, фортеці готського князівства Феодоро, а праворуч над долиною нависає стрімка скеля із ще помітними за-раз слідами гігантського обвалу. Це і є Уч-Баши.

Трагічна історія цього місця відома усім севастопольцям. У 1930-х роках тут на місці заводу шампанських вин було збудовано ціле підземне містечко, відоме під назвою «Спецкомбінат № 1». У штольнях, що утворились від виборки камення, з якого, власне, і було збудовано Севастополь, було розміщено військові склади, шпиталь, медсанчастину, завод з виробництва окремих видів боєприпасів, гуртожитки, дитячий садочок – повністю автономний світ, який був при-

Інкерманські штольні після вибуху. Фашисти виводять залишки вцілілих. За: Wir Kampften auf der Krim. Kertsch; Sewastopol, 1941-1942.

Плато Чортова городища – Уч-Баш (на далекій перспективі). Друга атака Британської гвардії. Літографія. Британія, 1856 р. Колекція Шереметьєвих.

значений для довгого стримування супротивника в разі війни.

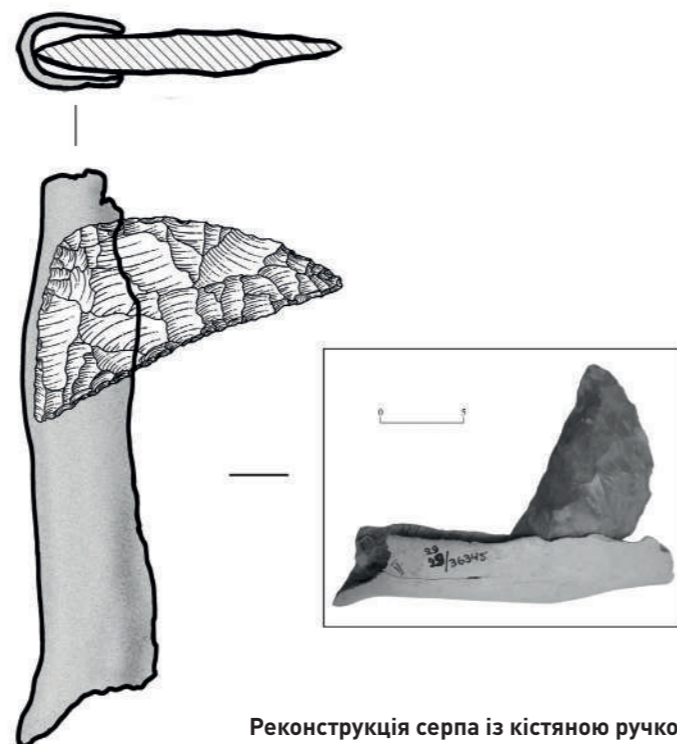
Із початком війни московське командування саме в цій частині Криму створило опорну базу Чорноморського флоту, яку не збиралися здавати. На початку 1942 року було прийнято рішення про переміщення до Інкерманських штолень усіх боєприпасів Чорноморського флоту. Програна кампанія оборони Севастополя в 1942 році призвела до трагічних подій літа цього року, коли на Гераклейському півострові загинула і потрапила в полон вся Приморська армія, а Інкерманські штольні із залишками мирного населення, пораненими і персоналом 28 червня 1942 року були міновані і підірвані за розпорядженням командувача Чорноморського флоту адмірала Ф. С. Октябрського на виконання наказу, що надійшов із Москви.

В радянський час повідомлялося, що в штольнях була проведена евакуація, визначаючи кількість загиблих до сотні. Після публікації частини документів закритої конференції 1963 р. у Москві, зібраної для розслідування подій червня 1942 р. на Гераклейському півострові, стало зрозуміло, що в штольнях було заживо поховано набагато більше людей, можливо, їхня кількість перевищує кілька тисяч, евакуація людей не проводилася. Такими «проклятими Шампанями» лишалося це місце для севастопольців після закінчення Другої світової війни. Місце, яке було не лише свідком страшної трагедії і воєнного злочину, а й містило в собі весь боєкомплект Чорноморського флоту на 1942 рік, оскільки при підриві штолень склади боєприпасів загалом не здетонували. В якому стані перебували боєприпаси, яким способом проводити їх виїзнення і знешкодження, – все це було невідомо і лишалося таємницею за сімома печатками протягом більш ніж півстоліття після закінчення війни.

В археологічних дослідженнях у 1920-х роках від свого першого дослідника Л. М. Соловйова це місце отримало назву Чортове городище (мало таку назву в місцевій топоніміці, бо пагорб, на якому розташоване городище, з півдня оперізує Чортова балка). Будучи співробітником Музею краєзнавства, Л. М. Соловйов провів там збори археологічного матеріалу. Розкопки було розпочато тільки після Другої світової війни

тодішнім виконувачем обов'язків директора Херсонського музею С. Ф. Стржелецьким. Він був яскравим представником свого часу, співпрацював з НКВС, за його сприяння Л. М. Соловйов, якому належить першовідкриття майже всіх відомих з XX століття археологічних пам'яток Севастополя й околиць, був переведений на роботу в Сухум, а ще один дослідник старожитностей Інкерманської долини – О. К. Тахтай був звинувачений у співробітництві з окупантами і засуджений за статтю «зрада Батьківщині».

У 1952-1953 роках С. Ф. Стржелецький проводив розкопки на

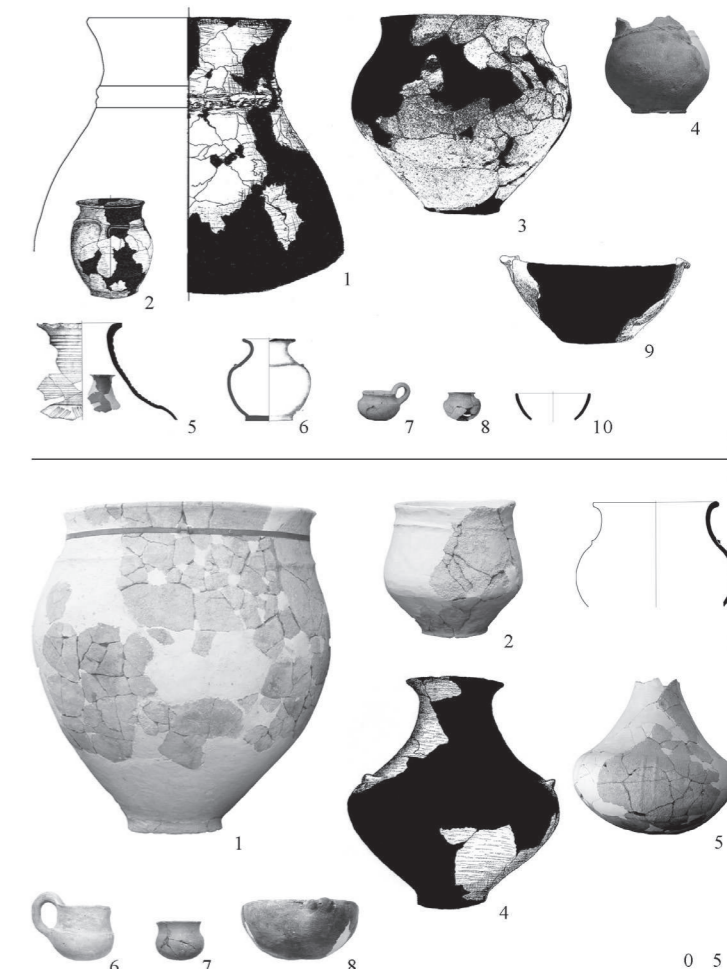
Реконструкція серпа із кістяною ручкою і крем'яним ножем-вкладнем (За: КРАВЧЕНКО та ін., 2016)

Залишки печей залізоборної майстерні на Уч-Баші. Фото Евеліни КРАВЧЕНКО, 2009 р.

Чортовому городищу, давши йому іншу назву – Уч-Баш, із метою підтвердити результати своєї дисертації. Але результати розкопок були настільки неочікуваними, що їхню інтерпретацію довелося відкласти. Не вкладався в загальну марксистсько-ленінську схему отриманий дослідником матеріал, який свідчив, що тут жили не примітивні таври, мисливці і скотарі, як було вказано у музейних путівниках, а ремісники і землероби зі складними навичками і вміннями, серед яких, як було встановлено вже роботами нашої експедиції, й освоєння процесу отримання заліза із руди, процесу, що започаткував нову добу історії людства – залізний вік.

З того часу матеріал ліг у фонди Херсонського музею і дуже тривалий час лишався непроаналізованим і неопублікованим. Я побачила ці колекції зовсім випадково. Колишній радянський, а в 2001 році – вже давно американський археолог, професор Пенсильванського університету О. М. Лесков (Філадельфія, США) в розмові із керівником українсько-американського проекту щодо дослідження Херсонесу і його хори, директором Інституту класичної археології Техаського університету (Остін, США) професором Дж. Картером згадав, що коли він був аспірантом, йому С. Ф. Стржелецький показував дуже цікаві матеріали з Інкермана. На моє прохання співробітники Херсонського музею показали мені ці колекції, лише від візуального огляду стелажів із якими втратила дар мови, адже переді мною стояла навіть не наша північнопонтійська

Кераміка Уч-Баша старшого (I) і молодшого (II) дотаврських періодів. (За: КРАВЧЕНКО та ін., 2016 р.)

доскіфська кераміка, а щось набагато якісніше і в кількості тисяч одиниць зберігання.

Спочатку, коли я бралася за публікацію цього матеріалу, здавалося, що на це підуть десятиліття. Але робота була завершена за чотири дуже напружені і результативні роки, перетворившись із простої публікації в кандидатську дисертацію. За дивовижним збігом обставин на момент закінчення опрацювання цього матеріалу українським урядом було прийнято рішення про проведення розмінування складів в Інкерманських штольнях. Для виконання цих робіт необхідно було пробити кілька шурфів для виїмання боєприпасів, прокласти дорогу. Початок цих робіт підтвердив, що основна частина пам'ятки археології – поселення Уч-Баш – збереглася, я наполягла на необхідності проведення обстеження її території і проведення рятівних робіт на пошкоджених ділянках, і ми почали там проводити розкопки.

Спочатку було створено Інкерманський загін Севастопольської археологічної експедиції НЗ «Херсонес Таврійський», а згодом ми виокремились в окрему Інкерманську експедицію Інституту археології НАНУ. За повні 8 років розкопок на Уч-Баші ми заклали три розкопи і дослідили пам'ятку на нових ділянках – заході і півночі. Західна ділянка особливо насичена археологічним матеріалом і об'єктами, у стратиграфічній послідовності містила шари Другої світової війни, Кримської війни (Інкерманська битва), VII-XIV ст. н.е. – часу функціонування християнського монастиря і кількох етапів існування поселення фіналу бронзової доби – ранньої залізної доби. Верхній – це зольник (сміттєві відклади) кінця VIII – початку VII ст. до н.е., його під-

Північний розкоп Уч-Баша. Господарські комплекси – льохи. Фото Евеліни КРАВЧЕНКО, 2012 р.

Залишки фортифікації Уч-Баша. Фото Евеліни КРАВЧЕНКО, 2010 р.

стеляли шари руйнування оборонних споруд городища близько середини VIII ст. до н.е. Залишки оборонних стін перекривали засипаний центр металургії заліза – один із найбільш потужних і ранніх у Північному Причорномор'ї, який стояв на ще раніших оборонних спорудах – рові з давнім містком-в'їздом.

На сучасному етапі досліджень можна говорити про те, що поселення було засноване близько кінця XII ст. до н.е. Це – час значних змін в історії Південної Європи і Середземномор'я, саме тоді відбулося завоювання Трої, народи моря тероризували Єгипет, а на Балканах виникло нове потужне об'єднання племен, яке отримало в історіографії назву фракійської таласократії. Плем'я, яке заснувало це нове поселення у верхів'ї Севастопольської бухти, є спорідненим із населенням кола культур так званого фракійського або східного гальштату, й не виключено, що сам факт появи як цього, так і інших поселень періоду фінальної бронзи в Північному Причорномор'ї є відгомном цих глобальних процесів.

Перші мешканці привезли з собою цілий комплекс знань і навичок про вирощування злаків, домобудівництво, керамічне і бронзолivarне виробництво, обробку кристалічних порід каменю, а також про море і його ресурси. Залишки усіх цих галузей господарства демонструють найраніші археологічні комплекси Уч-Баша. Вже в наступному горизонті на поселенні з'являються речі, спосіб виробництва яких відповідає попередньому горизонту, однак типологічно тяжіє до білозерської археологічної культури, поширеної на півдні території України. На зламі II і I тисячоліть до н.е. на Уч-Баші сталися події, що призвели до руйнувань і пожеж. На згарищі однієї з будівель розкопки було знайдено уламок кістяного псалію, типового для чорногорівських пам'яток, що асоціюються із першими кочовиками, відомими ще як киммерійці. В синхронних комплексах було знайдено ще декілька кістяних наконечників стріл, що також датуються часом появи чорногорівців у причорноморських степах.

Проте руйнування і пожежі не призвели до зупинення жит-

тя на поселенні. Навпаки, наступний період представлений чи не найбагатшими археологічними комплексами в цій частині Криму доскіфської доби. Пов'язано це із кількома чинниками: найраніші кочовики відкрили поселенцям контакти суходолом, вершництво поживало обмінні процеси і швидкість пересування, і згодом, у другій половині IX ст. до н.е., на Уч-Баші виникає залізобна майстерня. Це – один із найбільш ранніх центрів виробництва заліза в Північному Причорномор'ї, способом, що поширився сюди вже у сформованому вигляді із Західного Кавказу. Поява центру саме на Уч-Баші не випадкова – тут поруч із пагорбом Чортова городища через Чортову балку ще й нині видні виходи покладів гематитових руд у вапнякових відкладах. Це дуже якісні руди, де вміст заліза перевищує 50% при мінімумі шкідливих для проковування домішок, перш за все фосфору. На додачу пачка глин Чортова городища містить надзвичайно цінну для металургії бентонітову глину, вогнетривку і таку, що коксується. Усі ці фактори, а також доволі високий рівень суспільного розвитку мешканців Уч-Баша і стали запорукою постання тут залізобного центру.

В середині VIII ст. до н.е. в причорноморських степах сталися події, які поклали початок новому ладові в регіоні – розпочався ранньоскіфський час. У цей період на Уч-Баші поспіхом перебуває вся фортифікація, засипаються горни залізобної майстерні і на них будується потужна оборонна стіна, ймовірно, із баштами і бойовими майданчиками, частини яких було відкрито розкопками 1950-х і 2000-х років. Будівництво нових оборонних споруд, попри авральні темпи (в траншеї фундаменту стіни були відбитки взуття його будівників, що свідчить про будівництво під сильними дощами, коли бентоніт зовсім розмокає), не було закінчено. Фортеця не витримала штурм і впала, на місцях пролому стіни знайдено чимало стріл, уламків псаліїв, розбиті бойові сокири і булави, розколоті бойові молоти, розвали керамічних посудин із зовнішнього боку стін, працюючі камені, порубані черепи і їх лицеві частини конів. Компактна група речей з місця

Інкерманська і Кара-Кобинська долини. Фото Романа ЛИСЕНКА, 2010 р.

штурму вказує на їхню належність кочовикам, які пов'язуються із новочеркаськими старожитностями, що також ототожнюються з киммерійцями. Найближче до Уч-Баша новочеркаське поховання – це могила знатного воїна або вождя в Зольному кургані під Сімферополем, можливо, очевидця або учасника тих подій.

Після цих подій життя на городищі хоч згодом і поновилося, але на старе згарище повернулось зовсім не багато його колишніх мешканців. Були втрачені навички більшості ремесел, дещо деградувало господарство. Кераміка, найвиразніший індикатор етнічного походження, докорінно змінилася. Неймовірна строкатість керамічних типів, їхня тотожність із зовсім різними регіонами Причорномор'я від Середнього Дністра до Подоння свідчить, що до Криму після стрімкого проходу степами кочовиків-новочеркашців збіглися залишки багатьох спалених і пограбованих городищ.

Показово є одна річ із цього горизонту. Це фрагмент невеликої корчаги – глиняної посудини для рідкого продукту. Посудина належала не властивому попередньому горизонту Уч-Башу типовій була орнаментована також не властивим попередній кераміці орнаментом. Проте зверху на вже виготовленій посудині гострим металевим предметом хтось недолуго продряпав мотив старого зниклого орнаменту попереднього горизонту, ймовірно, востаннє в історії прикрасивши ним річ. Життя на поселенні тривало не довго, вже на початку VII ст. до н.е. люди спустились із вершини пагорба в долину річки, де виникло одразу кілька поселень, матеріал яких типологічно відповідає останньому постпогромному горизонту Уч-Баша. Ці племена згодом, у VI-V ст. до н.е., перші грецькі поселенці і назвали таврами.

Власне, і в попередні часи Уч-Баш не був єдиним поселенням в Інкерманській долині. На протилежному березі річки Чорної навпроти старого броду через неї розташовувалось ще одне синхронне поселення – Сахарна Головка на схилі однойменної гори. Виникло воно, коли Уч-Баш уже існував, а подібність матеріальної культури на цих поселеннях може вказувати, що це маленьке поселення на протилежний берег річки було винесено не випадково і саме учбашцями для контролю за бродом. Бо далі в горах за Сахарною Головкою починався наскрізний прохід до кримського степу. Ймовірно, що ще один виселок учбашців був у Балаклаві, проте недостатність матеріалів щодо нього лишає все на рівні припущень. Його дослідник О. К. Тахтаї був репресований у 1950-х роках, і весь його архів досі зберігається в матеріалах його справи в архіві нинішнього ФСБ у Сімферополі.

Ну а Уч-Баш повідав нам не лише невідому писемним джерелам історію Причорномор'я, а й надав численний археологічний матеріал, який зараз зберігається в фондах НЗ «Херсонес Таврійський» та Інституту археології НАН України. Просування робіт щодо розмінування штолень і наших досліджень робило ство-

рення музею на цьому непростому місці із трагічною і героїчною історією цілком реальним у найближчій перспективі. Для цього було підготовлено нову експозицію для відремонтованого античного залу Херсонського заповідника, написано нову концепцію, підготовлено до документального оформлення ділянку землі із пам'яткою археології, оформлено облікову документацію на пам'ятку національного значення Уч-Баш (охоронний № 270011-Н за постановою КМУ № 928 від 03.09.2009). Але на кримську землю прийшов 2014 рік. Замість археологів на плато Чортова городища з'явилися «зелені чоловічки», замість музею знову почали говорити про закриття цієї частини Інкермана і створення потужної військової бази РФ, наче не було підірваної пам'ятки археології разом із людьми, наче не було воєнного злочину, всіх цих жертв у 1942-му...

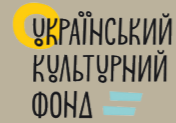
Цинічно і дико виглядає подібне майбутнє для Уч-Баша, наче хтось вирішив повторити трагедію, яка вже кілька разів тут відбулася. Попри це, не можуть лишитися обійденими увагою наші роботи і зусилля зі збереження і дослідження Уч-Баша, адже більше тисячі артефактів експозиційного значення, здобутих під час досліджень 2006-2013 років, зберігається в фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і ще близько 15 тисяч одиниць наукової колекції з цих розкопок протягом останніх років передано на зберігання до фондів Інституту археології НАНУ, протягом останніх 15 років опубліковано більше 20 статей і дві монографії, присвячені безпосередньо Уч-Башу. Все це дозволяє аргументовано говорити про необхідність збереження пам'ятки археології, як своєрідного архіву, а в подальшому створення на його розкопаних ділянках музейного комплексу – скансену і меморіалу пам'яті жертв Другої світової війни. Адже тільки пам'ять може вберегти нас від повторення трагедій. Пам'ятаймо і не дамо повторити!

Фото надані автором

ЛІТЕРАТУРА:

- Кацур, Н.П. 1963. Археологічна карта Інкерманської долини, АП УРСР, 13. С. 3-12.
- Кравченко Е.А., 2011, Кизил-кобинська культура у Західному Криму. Київ; Луцьк: ІА НАНУ.
- Кравченко Э.А., 2014. Кто сжег Уч-Баш? Revista Arheologica, serie noua, X(1-2), 49-71.
- Кравченко Э.А. (ред.), Горбаненко С.А., Горобец Л.В., Кройтор Р.В., Разумов С.Н. и Сергеева М.С. Яниш Е.Ю. 2016. От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины. Київ: ІА НАНУ.

Цей номер журналу «Пам'ятки України: національна спадщина» побачив світ у межах проекту громадської організації «Кримський центр ділового і культурного співробітництва «Український дім» «Пам'ятки Криму – сучасний стан культурної спадщини України» за підтримки Українського культурного фонду

КОМАНДА ПРОЕКТУ

Керівник проекту – Євген БУКЕТ, перший заступник головного редактора журналу «Пам'ятки України: національна спадщина», почесний краєзнавець України;
Менеджер проекту – Андрій ЩЕКУН, головний редактор газети «Кримська світлиця», менеджер з видавничої діяльності друкованої продукції ТОВ «Видавничий дім «Українська культура»;
Відповідальний редактор видання – Ірина МИТКАЛИК;
Дизайнер видання – В'ячеслав ЮРЧЕНКО, директор ТОВ «Видавничий дім «Українська культура»;
Експертно-аналітична група проекту – Андрій ІВАНЕЦЬ, кандидат історичних наук, координатор Таврійської гуманітарної платформи;
Микола ЯКОВИНА – голова Правління Інституту демократії імені Пилипа Орлика, президент Українського національного комітету ICOMOS (2007-2016).

НАШІ АВТОРИ

Ельміра АБЛЯЛІМОВА – координаторка проектів Кримського інституту стратегічних досліджень;
Борис БАБІН – доктор юридичних наук, професор, Інститут законодавства Верховної Ради України;
Антон БОЖУК – кандидат філологічних наук;
Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ – кандидат архітектури, заслужений працівник культури України, доцент Київського національного університету культури і мистецтв;
Андрій ІВАНЕЦЬ – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДІ українознавства;
Евеліна КРАВЧЕНКО – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, керівник Інкерманської експедиції ІА НАНУ;
Людмила ЛЮБАРСЬКА – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного;
Олександр МАЛИШЕВ – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;
Євген САМУХА – керівник служби міжнародних зв'язків Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим;
Людмила СТРОКОВА – генеральний директор Національного музею українського народного декоративного мистецтва;
Дмитро ЧОБИТ – головний редактор журналу «Пам'ятки України: національна спадщина», член Національних спілок письменників, журналістів і краєзнавців України;
Микола ЯКОВИНА – голова Правління Інституту демократії імені Пилипа Орлика, президент Українського національного комітету ICOMOS (2007-2016).

КОМАНДА ЖУРНАЛІСТІВ

Євгенія БОРИСЕНКО, Валерій ВЕРХОВСЬКИЙ, Іван КЛЕПИК, Сергій КОНАШЕВИЧ, Альона СІЛЬЧЕНКО.

АВТОРСЬКІ СВІТЛИНИ

Вікторії БУКЕТ, Віктора ДУЛЬЧАКА, Ліліани ЗЕЗ, Анатолія КОВАЛЬСЬКОГО, Івана КЛЕПИКА, Евеліни КРАВЧЕНКО, Романа ЛИСЕНКА, Дениса МОКРЕНЦОВА, В'ячеслава ЮРЧЕНКА

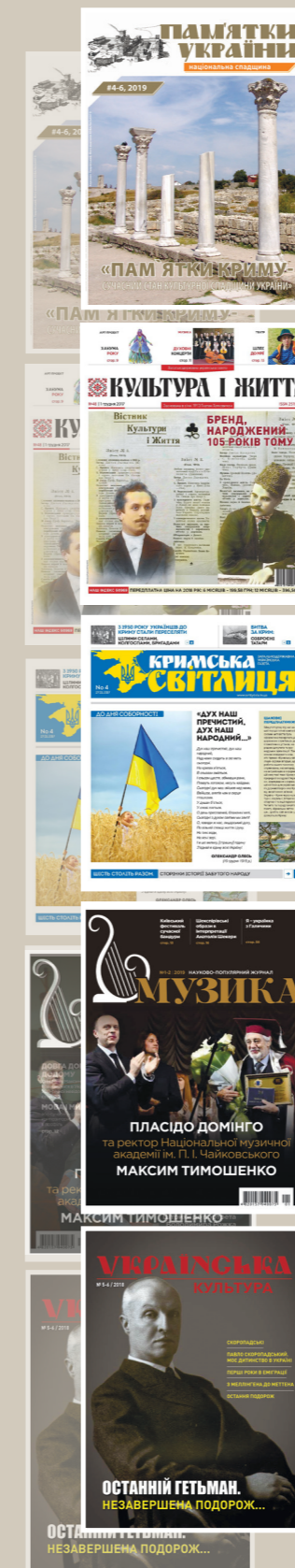

Пантікалей- давньогрецький поліс, що існував на місці сучасного міста Керч; столиця Боспорського царства.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА»

Передплата на українські культурологічні видання на 2020 рік відкрита!

Ви можете передплатити у будь-якому поштовому відділенні України та онлайн на сайті ДП «Преса» такі журнали і газети:

«Пам'ятки України: національна спадщина»

Журнал, заснований Петром Троньком 1969 року
Індекс у каталозі ДП «Преса» – 60333
Періодичність виходу – 6 разів на рік

«Культура і життя»

Газета, заснована Гнатом Хоткевичем 1913 року
Індекс у каталозі ДП «Преса» – 60969
Періодичність виходу – 2 рази на місяць

«Кримська світлиця»

Газета українців Криму. Видається з 1992 року
Індекс у каталозі ДП «Преса» – 90269
Періодичність виходу – 2 рази на місяць

«Музика»

Журнал, заснований музичним товариством ім. Миколи Леонтовича 1923 року
Індекс у каталозі ДП «Преса» – 74310
Періодичність виходу – 6 разів на рік

«Українська культура»

Головний культурологічний журнал країни з 1991 року
Індекс у каталозі ДП «Преса» – 95220
Періодичність виходу – 6 разів на рік

ПІДТРИМАЙТЕ УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ЧАСОПИСИ НЕ СЛОВОМ, А ДІЛОМ!